

Владимир Спивак

Рецепція образования українців епохи барокко в проповідях Антонія Радивиловського

В статті розглядається взагляд українського проповідника XVII в. Антонія Радивиловського на образование, с точки зрення его полезности или вреда для общего или личного блага, а также спасения души христианина. Делается вывод о том, что образование украинский мыслитель признавал полезным для человека или наоборот – вредным – в зависимости от его использования для добрых или злых дел.

Ключевые слова: Антоний Радивилковский, проповедь, образование, история философии, украинская философия, морально-этическая мысль, украинское проповедничество, украинское барокко.

Сучасна українська освіта, спираючись на досвід попередніх поколінь освітян, намагається наслідувати зразки європейських країн, переносючи їхні практики на наш ґрунт та поєднуючи їх з найкращими вітчизняними традиціями. З огляду на це, важливо дослідити історію поглядів на освіту в українській філософській думці, що становили фундамент сучасної вітчизняної педагогічної парадигми. Особливо це стосується епохи українського бароко, адже саме тоді реформували освітню систему, творили її європейське обличчя, а українським освітянам вдалося оновити вітчизняну школу, вивести її на передовий рівень і водночас не втратити її національної самобутності, що є актуальним у реаліях сьогодення.

Проблема порушувала Л. Довга, котра провела порівняльний аналіз поглядів Інокентія Гізеля й Лазаря Барановича на освіту та вченість [8]. Вважаємо за доцільне доповнити цей перелік особою Антонія Радивиловського, який є досить знаковою фігурою в українській духовній культурі того періоду.

Мета статті: виявити погляди Антонія Радивиловського на освіту й освіченість, з погляду їхніх корисності чи шкідливості для загального та особистого блага, а також спасіння душі християнина.

Окрім проповідей Радивиловського, для порівняльного аналізу, ми використали твори інших українських церковних мислителів XVII ст.: Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича та Іоанікія Галятовського.

Тривалий час в українській культурі переважала орієнтація на духовну сутність людини, що відповідно, позначалося на освітній думці. Це пов'язано, передусім, з тим, що середньовічна людина, не виявляючи інтересу до пізнання та опанування зовнішнього світу, зосереджувалася насамперед на внутрішньому духовному житті, підпорядкувавши останнє меті спасіння душі [20, с. 73]. Так, Іван Вишенський мислив людину як єдність непримиренних протилежностей – душі й тіла, що утворюють протистояння «зовнішньої» людини «внутрішній», пов'язаній зі світом Божественного. Пізнавальна діяльність людини має спрямовуватися не на зовнішній минулий світ, а на осягнення вічного Бога та Христової науки (православної віри). Опанування «мирських» наук вважалося шкідливим для спасіння душі. Така оцінка «зовнішньої» мудрості була характерна для багатьох сучасників Івана Вишенського [14].

В XVII ст. під впливом оновлення Православної Церкви ситуація поступово змінювалася. Посилився інтерес до освіти та оволодіння «зовнішніми» науками й здобутками західної культури, стратегія втечі від світу змінилася на вимогу активно діяти на благо віри та суспільства.

Інтелектуальну працю в цей час почали вважати певною моральною чеснотою, яка здобувається під час навчання [6]. Мислителі цієї епохи усвідомили значущість їхньої праці, пов'язану з тим, що «вченість» і творчість почали ототожнювати з патріотичним обов'язком – утвердженням слави Вітчизни [23, с. 455]. Так, упродовж XVII ст. поряд з анонімними творами все частіше з'являються ті, що мають підпис автора. Літератори маніфестують суспільну

важливість своєї праці, звертаючи увагу й на те, що вона дається не всім, а тільки обдарованим та освіченим. Наприклад, Антоній Радивиловський у передмові до читача писав, що складання та виголошення проповідей «яко єсть діло великое и трудное; такъ великого и высокого разума и умѣности потребуєтъ» [19, арк. 11].

Українська вища школа XVII ст. досить швидко сприйняла педагогічні зразки Заходу (католицькі та протестантські) поєднуючи їх з місцевою православною традицією. Одним з натхненників такої реформи був Київський митрополит Петро Могила [15], а її втіленням стало створення Києво-Могилянської колеґії.

Завданням цього навчального закладу було створити православному альтернативу єзуїтській освіті й підготувати нові кадри для потреб Православної Церкви та суспільства. До київської колеґії приймали всіх охочих, незалежно від станового походження та достатку [22, с. 106]. Колеґія уможливила появу «нового духівництва» – священнослужителів з доброю загальною освітою; навиками роботи з текстами і дискусій з опонентами, мистецтва проповідувати Слово Боже та працювати з паствою [10, с. 217]. До духовенства в цей час висували нові вимоги, які суперечили традиційним уявленням про благочестя: необхідність бути освіченими та заборона тікати від світу задля власного спасіння. Сумлінне виконання суспільних обов'язків розцінювали як служіння Богові, що сприятиме й спасінню власної душі ієрарха. Несумлінне ж ставлення до праці на користь спільного блага кваліфікували як гріх [8]. Наприклад, Лазар Баранович у збірці проповідей «Мечъ духовний» пише: «Христось самъ Архіереємъ Началникъ рече: и всякому подобаєтъ Єпископу быти учителну, по словеси Павла святого, иже сіє къ Єпископу Тимофею глаголетъ: Проповедуй Слово, настой благовременне и безвременне, обличи, запрети, умоли, съ всякимъ долготерпеніємъ и ученіємъ, (діло сотвори Благовестника) будетъ бо время, егда здраваго ученія не послушаютъ, но по своихъ похотехъ изберутъ себи учителя, чешѣми слухом, и от истинны слухъ отвратят и къ баснем уклонятся» [1, арк. 14 зв.]. Тут проповідь перед вірянами – обов'язок пастиря, а виконання цього обов'язку передбачало певний рівень освіти.

Представником такого нового духівництва був і лаврський проповідник Антоній Радивиловський. Він разом з іншими визначними мужами Церкви (Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський) зробив суттєвий внесок у таку переорієнтацію вітчизняної освітньої системи та впровадження в традиційну систему цінностей нової аксіологічної парадигми [8].

Антоній Радивиловський зводив мудрість і розум до рангу цноти й Божого дару. Проповідник писав з цього приводу, що Бог оздобив душу людини: «Вірою, Надією, Любовію... премудростію, розумомъ и иншими многими цнотами» [18, с. 607].

Подібні висловлювання пов'язані з тим, що в Україні впродовж XVII ст. сформувалося позитивне ставлення до

активної громадської позиції [6], що виявилось у численних панегіриках і поезії київських інтелектуалів. Ця позиція передбачала сумлінну працю на благо суспільства та Вітчизни, для чого необхідною була якісна освіта. Загалом у цей період: «люди науки пишаються своєю наукою й віддаляють її від життя суспільства і народу як щось надзвичайно високе» [21, с. 434]. Іноді в проповідника спостерігається тенденція до визнання вищості освічених людей над загалом. Освічена людина виділяється на тлі інших розумом, знаннями, навіть зовнішнім виглядом. Намагатися видавати себе за освіченого, не будучи таким, за Антонієм Радивилівським – гріх: «Якъ много есть такихъ, что сукни себе чинятъ не ведлугъ своего стану. простый и неуметный, носить ровный строй... в наукахъ біглому, оныѣ чинити звикли... для пыхи и хлюбы» [17, арк. 357]. Таким чином, у проповідях Радивилівського віддзеркалилася тенденція піднесення значення науки й освіченості.

Але ця особливість не єдина у формуванні системи цінностей епохи бароко. В той час паралельно існували два підходи до визначення життєвих цінностей: споглядальний, заснований на традиційному благочесті, й активний, в основі якого лежало усвідомлення важливості суспільного діяння людини [2, с. 61–63].

Ці дві парадигми часто накладалися одна на одну в свідомості мислителів тієї доби. Так, Антоній Радивилівський, визнаючи мудрість цноту та приводом до пошани, закликав виявляти смирення й писав, що добрий чоловік «хочай мілбыся з чого хвалити й вынositи, яко то з уроженя, *любов з мудрости*, любов з достатковъ, любов з побожності, *й иншихъ добродетелей*; [Курсив наш. – В. С.] еднакъ неввыноситъ, але пред Богом людми себе яко найнижеѣ упокоряетъ» [17, арк. 83 зв.].

Порівнюючи мудрість і простоту, проповідник визнавав освіченість і мудрість корисними, але писав, що «простота» часто більше сприяє спасінню душі: «часто простый члвкъ з Писма несведомый, далеко мудрійшій бывае в Бзскихъ речахъ, анижели мдрыйи в філіозофіѣй беглый. ... часто барзо й межи людми тоѣ звикло бывати, же человекъ простый, неучоный. й світовый, Бзского меча й караня лякается, Гды о тыхъ рѣчахъ любов в Цркви от Казнодеи з Катедры, любов от священника з Амвоны слышитъ; а мудрый й довтепный... нічого о томъ всемъ не дбаючи, згола без жадного страху Божого жѣтъ, себе въ всемъ поблажаеъ й угажаеъ що разъ болшимъ себе подаючи грѣхомъ» [18, с. 1101].

Освіченість може бути шкідливою для душі, оскільки часто призводить до гордині та зневаги до ближніх. Антоній Радивилівський зазначав, що люди ставляться з презирством до «простаків», ставлячи їх у ряд з «подло урожоними» й жебраками – «што праві той нендзникъ, той человекъ подло урожоный, мудрости й достатковъ немаючи», водночас мудрість, поряд з посадами та багатством, є приводом для пихи «якъ доступятъ, любов мудрости якої, любов годности, любов богатствъ; ажъ вышей далеко літати будутъ, пішнейшими, поважнейшими, й досебе недоступными» [17, арк. 83 зв.]. Іоанікій Галятовський у трактаті «Грѣхи розмаитые» також наголошував, що надмірна надія на свій розум, а не на Бога, є грѣхом [3, с. 377].

Для спасіння душі достатньо небесної мудрості (християнської віри), таким чином «простота» для душі, за Радивилівським, корисніша та вища, ніж земна мудрість: «Вѣра есть то учителька Божественной Мудрости, бо умудряете людей о таемницахъ Бозскихъ, превышшаючиъ всі мудрости міра сего» [17, арк. 316].

Подібно до цього Інокентій Гізель, розбираючи гріхи «простих» та неписьменних людей підкреслював, що для спасіння їм достатньо основ віри, не згадуючи про необхідність іншої «науки»: «Простый или не відущій Писанія Согрѣшают: Аще не тщатся увидети то, еже прислушаеъ къ спасенію. Якоже вещь прислушаючиъ къ Вірі, яже суть въ Символі Апслком: прислушаючиъ къ Надежде, яже суть въ Млитві Гсдней: й прислушаючиъ къ Любви, яже суть въ Заповѣдехъ Гсднихъ й Церковныхъ; Чесого подобаеъ блюстися? Якоже Грѣховъ Началнейшихъ й иныхъ: й что подобаеъ прѣимати? Якоже Тайны Црквонныя. Мнозиже обрѣтаются, иже й состарѣшася уже, а не умеютъ положить на себе Знаменія Креста стога; ни відають что розуміеться чрезъ тоѣ Имя Спасъ: а колми паче чрезъ тоѣ Имя Троица. Чесого всего должны учитися изрядне от Духовныхъ, Послушающе слова Божого, й ученія на Исповѣди» [5, с. 426]. Вочевидь, проповідуючи смирення та «святу простоту», Антоній Радивилівський, як і інші мислителі, перебував під впливом ідеалів старого благочестя.

Хоча, як можна побачити з його життя, сам Радивилівський був досить активним діячем Церкви й мав ґрунтовну освіту. Тож життя проповідника було далеким від споглядально-аскетичного ідеалу, який він час від часу декларував у повчаннях. З огляду на це, подібні висловлювання, залежно від ситуації та контексту звучання, можна трактувати як формальні риторичні фігури, данину традиції, або й внутрішні переживання автора, що залишався перш за все духовною особою. Подібні колізії можна спостерігати, розглядаючи вчення й життя інших українських мислителів епохи бароко [8].

Поруч з зауваженнями про можливу «душевну» небезпеку «мудрості», Антоній Радивилівський писав, що шкоди від неї зазнають лише «тыи которыи *земная мудрствууютъ* [курсив наш. – В. С.], которыи ни о чемъ иншомъ не мыслятъ, тылко, албо о збогаченюся, албо о доступіеню честей; которыи надто любятъ достатокъ земный, й славу міра сего; которыхъ житіе на земли есть, а не на Небі» [18, с. 1273–1274]. За логікою проповідника, людям побожним і смиреним, що використовують знання на благо Церкви й суспільства, а не лише для власного зиску, мудрість не шкодить, а навпаки приносить користь.

Щодо учнівської молоді, її грѣхів і обов'язків, Антоній Радивилівський констатував, що молоді схильна до нехтування науками заради лінощів і «нечистого грѣха», й усіляко застерігав від цього батьків і дітей: «для любви нечистой, человекъ звикль й Мудростию й Крепостию погоржати, звикль оставовати й Науки вызволеные, й забавы Рыцѣрскіѣ» [17, арк. 316]. Молодість, за Радивилівським, є станом, сповненим душевних загроз: «Же близкая есть барзо до упадку младость, для того, ижъ розныхъ пожадливейшей горячостю запалаетъся» [19, арк. 698].

Проповідник засуджував тих, хто «з младенцевъ... запроваует до игръ, до пещотъ... Кто в віку молодом удаеъся до роскошей сего світа» та хвалить тих хто від молодості уникає спокус та має страх Божий «щасливый й благословенный есть человекъ, который от юности своея избираетъ наказаніе, который от юности своея боится Бога» [19, арк. 698].

Особливо небезпечним для молоді є погане товариство, яке штовхає до погибелі душі: «Немаешъ грошей заразы на младенцов, яко злое й свавольное товариство, бо през оноѣ, всѣй своеѣй в рихломъ часѣ позбывають цноты. Й для того мовить Ісидоръ стый: Ліпше есть міти злыхъ ненависть, анижели товариство. Бо яко много добра маєте сполечный животъ святыхъ, такъ много зла приноситъ сполечность злыхъ»

[19, арк. 699]. Іоанікій Галятівський з цього приводу застерігав: «кто дотикається товариства злого, зъ людьми злыми товариство мієть, такій й самъ злымъ зостанеть» [3, с. 378].

Антоній Радивилівський зваливав молодь, «наслідуючи Христа Спасителя» та святих, призвичаюватись не до лінощів та сьогосвітніх благ, а до науки та благочестя: «в младенческомъ своєму віку, не до игръ й пещотъ, не до роскошей сего світа; але до науки [Курсив наш. – В. С.], до умерщвленія плоти, до остроти житія, до терпеливости, й до иншихъ цнотъ...» [19, арк. 698–699].

За Інокентієм Гізелем, учні грішать, коли не мають «зачала премудрости страха Божія», не поважають учителів та не слухають їх, коли ліниво вчать, непристойно поведуться, а утримання своє витрачають на непотребні речі, коли водяться з поганими друзями і впадають у плотський гріх, або коли читають заборонені, сороміцькі чи й супротивні вірі книжки (навіть з цікавості): «учащійжесья писання юныи, согрѣшають: Аще зачала Премудрости страха Божія не имеют, и учителем своимъ въ Ученїи Богоугодном, суть непокорливы: ниже почитають их за то аки отцев. Аще ліново учятся й безчиніємъ творять другимъ обиду; или иждивеніе на вещи не ключимья изнуряють. Аще общеніе с ким имеютьъ безчестное, й не безбідное... Аще Книги запрещенныя, студныя, или й Вірі противныя, изъ любопытства свого читають» [5, с. 426]. До реєстру порушень, притаманних «синам» і загалом «молодим людям» Інокентій Гізель також включив лінощі й ухиляння від отримання освіти: «аще любяць празность, ученію не прилежать, иждивеніе, время и літа младыи всуе изнуряють» [5, с. 398].

Іоанікій Галятівський також підкреслював гріховність читання «книгъ геретицкихъ заказанныхъ, будучи самъ въ науці недосконалый й не утверженный» [3, с. 376]. Усе це збігається з загальноприйнятою на той час гуманістичною програмою «освіченого благочестя», відповідно до якої головною вимогою навчального процесу було виховання не просто освіченої людини, а насамперед «доброго християнина» з усім притаманним йому набором моральних чеснот [23, с. 293; 9, с. 432].

Отже, можна зробити висновок, що освіту української церковні мислителі XVII ст. визнавали корисною для людини або навпаки – шкідливою для спасіння та оточення – залежно від її застосування на благо чи на лихо. Поруч возведенням мудрості й розуму в ранг чесноти, часто йшли традиційні апелювання до християнської «благочестивої простоти», що свідчить про еклектизм світогляду українських інтелектуалів, в якому цілком спокійно співіснували діаметрально протилежні погляди на освіту й освіченість. Проте загалом Антоній Радивилівський та його сучасники

сприймали новий європейський цивілізаційний підхід до освіти, що стверджував її позитивний зміст і високу роль у громадському житті.

1. Баранович Л. Мечъ духовный / Баранович Лазарь. – К.: Тип. КПЛ, 1666. – 481 л. 2. Бондаревська І. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII ст. / Бондаревська І. – К.: ПАРАПАН, 2005. – 308 с. 3. Галятівський І. Гріхи розмаїтї / Іоанікій Галятівський // Іоанікій Галятівський. Ключ розуміння / підгот. І. П. Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 372–387. 4. Галятівський І. Ключ розуміння / Галятівський Іоанікій / підгот. І. П. Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 53–238. 5. Гізель І. Миръ съ Богомъ челоуѣку / Гізель Інокентій. – К.: Тип. КПЛ, 1669. – 666 с. 6. Довга Л. М. Етика / Л. М. Довга // Історія української культури: в 5 т. – К.: Наукова думка, 2001–2012. – Т. 3. – 2003. – С. 635–651. 7. Довга Л. М. Свобода волі у проповідях Антонія Радивилівського / Л. М. Довга // Київська Старовина. – 2002. – № 2. – С. 56–60. 8. Довга Л. Штрихи до портрету ректорів Києво-Могилянського колегіуму: Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля / Л. Довга // 350-letcie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczевskiej-Hennel, P. Krollia i M. Nagielskiego. – Warszawa: DiG, 2008. – С. 341–358. 9. Історія української культури: в 5 т. – К.: Наукова думка, 2001–2012. – Т. 3. – 2003. – 1246 с. 10. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / Йосипенко С. Л. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с. 11. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського: з історії української новелістики XVII ст. / Кречотень В. І. – К.: Наукова думка, 1983. – 407 с. 12. Котусенко В. Викладання філософії в єзуїтських колегіумах XVI–XVII століть та Києво-Могилянській академії / В. Котусенко // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. – К.: Критика, 2005. – С. 83–107. 13. Марковський Н. Н. Антоній Радивилівський южнорусский проповедник XVII века / Марковский Н. Н. – К., 1894. – 187 с. 14. Назарчук М. Іван Вишенський / М. Назарчук // Історія України в особах. Литовська Польська доба. – К.: Україна, 1997. – С. 135–142. 15. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / Нічик В. М. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с. 16. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с латинского, вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – К.: Наукова думка, 1987. – 528 с. 17. Радивилівський А. Вѣнецъ Христовъ... / Радивилівський Антоній. – К., 1688. – 544 арк. 18. Радивилівський А. «Вінець Христов...», рукопис / Радивилівський Антоній. – Інститут рукопису. Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – П. Ник м., П. 560, т. 2. – 1615 с. 19. Радивилівський А. «Огородок...» / Радивилівський Антоній. – К., 1676. – 1128 с. 20. Стратій Я. М. Розуміння людини в українській філософії 17–18 ст. / Я. М. Стратій // Collegium. – 2001. – № 11. – С. 73–81. 21. Тимошенко Ю. О. Організація навчально-виховного процесу. Педагогічна думка / Ю. О. Тимошенко // Історія Української культури: в 5 т. – К.: Наукова думка, 2001–2012. – Т. 3. – 2003. – С. 431–443. 22. Философская мысль в Киеве / В. Д. Белодед и др. – К.: Наукова думка, 1982. – 356 с. 23. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Яковенко Н. М. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

УДК 130.2

Наталія Стефаненко

Суб'єктність як прояв ментальності українців

У статті розглядається феномен суб'єктності в контексті аналізу ментальнісної динаміки. Відслідковано закономірність проявів суб'єктності в українському ментальному просторі.

Ключові слова: суб'єктність, ментальність, саморозвиток, цивілізаційний поступ.

Natalia Stefanenko

Subjectivity as a Manifestation of Ukrainians' Mentality

The article considers the phenomenon of subjectivity in the context of mental dynamics. The author reveals the consistent pattern of subjectivity in Ukrainian mental space.

Keywords: Subjectivity, Mentality, Self-development, Civilization progress.